

ANDRZEJ KIJOWSKI, WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI

PRZEKSZTAŁCENIA SIECI OSADNICZEJ DOLIN RZECZNYCH W WIELKOPOLSCE I ICH ROLA W PLANOWANIU PRZESTRZENNYM

WSTĘP

Działalność człowieka w przeszłości, związana z zaspokajaniem jego rozmaitych potrzeb społeczno- ekonomicznych i kulturowych, spowodowała daleko idące przekształcenia w środowisku przyrodniczym. Zmiany te były i są zróżnicowane w odniesieniu do zakresu, czasu i przestrzeni oraz odznaczają się różną intensywnością w stosunku do poszczególnych cech i geokomponentów tego środowiska. Bezpośrednio obserwować możemy przekształcenia sieci osadniczej i ściśle z nią powiązanych zmian w sposobach zagospodarowania terenu. Procesy takie zachodzą również współcześnie. Zmieniające się cele społeczne prowadzą w konsekwencji do zmian oceny wartości (przydatności) poszczególnych komponentów środowiska przyrodniczego na różnych etapach rozwoju cywilizacyjnego. Pochodną tych zmieniających się ocen (waloryzacji) są wskazania co do kierunków i sposobów zagospodarowywania dolin rzecznych. Zatem współczesne doliny rzeczne nie przypominają „naturalnych” dolin wykształconych w rezultacie procesów geomorfologicznych zachodzących w paleogenie i neogenie. Z drugiej strony decyzje dotyczące zagospodarowania dolin rzecznych podejmowane w przeszłości, jak i współcześnie tworzą warunki perspektywicznego planowania przyszłości (por. Topolski, 1990).

CEL I METODY

Na przykładzie wybranych dolin rzecznych w Wielkopolsce (głównie doliny Samicy Pamiątkowskiej na odcinku Napachanie–Mrowino oraz Samicy Kierskiej w rejonie Pawłowice–Sobota) chcemy przedstawić jak ukształtowany w dziejach układ relacji człowiek – środowisko przyrodnicze w obrębie dolin rzek wpływa na dzisiejsze decyzje dotyczące zagospodarowania przestrzennego¹. Pamiętać bowiem musimy, że krajobraz historyczny (kulturowy i przyrodniczy) ma bardzo istotną cechę – jest unikatowy i nieodnawialny (Kobyliński 1999, 2001). Współcześnie wprowadzane zmiany, zniszczenia, zakłócenia są w zdecydowanej większości nieodwracalne. Zatem, w procesach planowania przestrzennego powinniśmy brać pod uwagę wiedzę o stanie krajobrazu dolin rzecznych, procesów kulturowych i przyrodniczych w nich zachodzących. Tylko uwzględniając wyniki waloryzacji komponentów jesteśmy w stanie wypełnić kryteria definiujące koncepcje zrównoważonego rozwoju.

Potrzeba uwzględnienia wieloaspektowej analizy różnorodnych komponentów krajobrazu w zrozumieniu procesów zachodzących w dolinach wymaga wypracowania określonych standardów postępowania badawczego. Nie jest naszym zamierzeniem narzucanie gotowych rozwiązań. W niniejszym tekście chcemy przedstawić pewną propozycję do dyskusji. Z drugiej strony wiadomo, że każda jednostka krajobrazowa, dolina rzeczna lub jej fragment mają swoją

¹ Dla ilustracji niektórych zjawisk zostaną wykorzystane również przykłady z innych dolin rzecznych z Wielkopolski.

specyfikę i to powinno zostać uwzględnione w procedurach badawczych prowadzących do planowania przestrzennego.

Proponowana przez nas procedura wymaga z jednej strony przyjęcia pewnych definicji, a z drugiej strony powiązania metod specyficznych dla nauk przyrodniczych i humanistycznych. W naukach geograficznych dość powszechnie przyjmuje się rozumienie krajobrazu jako tożsamesgo z geosystemem, czyli krajobrazu będącego systemem przestrzennym złożonym z elementów abiotycznych, biotycznych, jak i antropogenicznych (Bartkowski 1983). Próby wyważenia relacji pomiędzy elementami przyrodniczymi i kulturowymi doprowadziły do pojawienia się koncepcji uwzględniających zarówno aspekty przyrodnicze, jak i wytworzone przez człowieka (Bogdanowski, 1998; Kobyliński, 1999). W ostatnich latach w naukach humanistycznych, pod wpływem współczesnej filozofii, przyjmuje się zmodyfikowany, fenomenologiczny sposób rozumienia krajobrazu. Akcentuje się w nim aktywną rolę człowieka nie tylko w przekształcaniu komponentów geosystemowych (rzeźba, klimat, gleby, wody, świat roślinny i zwierzęcy itp.), lecz także w sposobie postrzegania i interpretowania tych komponentów oraz wprowadzania ich (selektywnie) do własnej kultury. Tym samym zatem krajobraz jest kulturowo konstruowany i w konsekwencji historyczny, zmienny (np. Jałowicki, 1988; Tilley, 1994). Tak zmodyfikowany sposób myślenia o krajobrazie wymusza korektę postępowania badawczego. Nie wystarczy już bowiem zaprezentować opis komponentów geosystemowych i kulturowych (sieć osadnicza, pola, lasy, drogi, zakłady przemysłowe itp.), lecz zwrócić należy również każdorazowo uwagę na obecność wybranych elementów przyrodniczych w przeszłej kulturze, przy podejmowaniu decyzji, m.in. osadniczych (por. Rączkowski, 2001b).

Osadnictwo i użytkowanie terenu stanowią o możliwości wprowadzenia kategorii analitycznej - „zagospodarowanu terenu”. Pozwala ona na określenie (w ujęciu historycznym) stopnia zurbanizowania powierzchni. Stopień zurbanizowania terenu wyrażamy kilkoma podstawowymi parametrami, które są identyczne dla obszarów miejskich i wiejskich. A zatem są to informacje o procencie pokrycia terenu miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, dopuszczalnym procencie zabudowy działki budowlanej oraz jej powierzchni. Problem stopnia zurbanizowania nie jest szczególnie nowy, lecz w kontekście dolin rzecznych bardzo ważny w związku z relatywnie wysokimi walorami przyrodniczymi (bioróżnorodność) i w konsekwencji nasilającą się antropopresją.

Analizując, w świetle koncepcji zrównoważonego rozwoju, stan środowiska przyrodniczego istotne jest zastosowanie metod pozwalających na badanie relacji i skali jego przekształceń będących skutkiem obecności człowieka. Do takich metod należą: metoda geosystemowo-zlewniowa (Bartkowski, 1983), metoda analizy przestrzennej stosunków ekologicznych (Kozłowski, 1994) i metoda określania potencjału ekologicznego (Chmielewski, 1986), stosowana głównie w obszarach o silnie przeobrażonym środowisku przyrodniczym. Metody te stwarzają możliwość zastosowania podejścia krajobrazowo-ekologicznego jako zasadniczej koncepcji teoretycznej, pozwalającej prognozować zmiany w środowisku przyrodniczym, co ma istotne znaczenie przy projektowaniu funkcjonalnego systemu wykorzystania terenu.

Analiza procesu kształtowania krajobrazu kulturowego musi uwzględniać jego historyczny charakter. Zatem prowadzona powinna być zarówno w wymiarze czasowym (epoki archeologiczne, okresy historyczne itp.), jak i przestrzennym (opracowania kartograficzne: dystrybucja stanowisk archeologicznych, rozmieszczenie wsi i towarzyszących im pól, łąk, lokalizacja miast itd.). Takie podejście pozwala uwzględnić w analizie systemów osadniczych decyzje (społeczne czy ekonomiczne) podjęte przez wcześniejsze generacje, a mające wpływ na przekształcenia w środowisku (np. odlesienia, uruchomione procesy erozyjne, zmiany stosunków

wodnych itp.). Trzeba również pamiętać, że nie wszystkie komponenty geosystemowe były w przeszłych społecznościach postrzegane i waloryzowane w taki sam sposób.

ETAPY KONSTRUOWANIA WIEDZY O PROCESACH OSADNICZYCH W DOLINACH RZEK NA POTRZEBY PLANOWANIA ICH PRZYSZŁEGO ZAGOSPODAROWANIA

Holistyczne ujęcie krajobrazu kulturowego (uwzględniającego również środowisko przyrodnicze) rodzi istotne problemy co do zhierarchizowania poszczególnych kroków w procedurze badawczej. W celu uproszczenia procedury w pierwszej kolejności omówimy zostaną aspekty przyrodnicze, a w dalszej kulturowe. Nie oznacza to, że wartościujemy ich znaczenie. Wręcz przeciwnie – rozmaite komponenty, czy to kulturowe czy przyrodnicze mogły odgrywać większą lub mniejszą rolę w specyficznym kontekście historycznym.

Warunki przyrodnicze obszaru badań

Według dzisiejszej wiedzy takie komponenty ekofizjograficzne, jak m.in.: **topografia, stosunki wodne, litologia oraz użytkowanie terenu** określają warunki dla osadniczego zagospodarowania obszaru dolin rzecznych. Dolina Samicy to zlewnia III rzędu podzielona na odcinki a, b i c bezpośredniego, lewego dopływu Warty, o powierzchni 224,1 km² (22410 ha), zlokalizowana w środkowej Wielkopolsce, około 15–25 km na NW od Poznania. Według podziału fizycznogeograficznego J. Kondrackiego (2001) położona jest w obrębie makroregionu Pojezierza Wielkopolsko–Kujawskie (315.5), mezoregionu Pojezierze Poznańskie (315.51) oraz dwóch mikroregionów: Równina Szamotulska (315.518) – do której należy większość powierzchni zlewni w jej części środkowej i północnej. Jest to płaska powierzchnia moreny dennej, na zapleczu moreny fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego, którą rozcinają dopływy Warty, kierujące się na północ, oraz Wzgórza Owińsko–Kierskie (dawniej nazywane Pagórkami Poznańskimi) (315.517). Jest to obszar moreny fazy poznańskiej, do której należy rynna jeziora Kierskiego, stanowiąca południowy fragment analizowanej zlewni (ryc. 1, cz. A).

Ukształtowanie wybranego do analizy fragmentu doliny prezentuje mapa hipsometryczna (ryc. 1, cz. B), która jednoznacznie ilustruje parametry morfologiczne doliny. Płaskie dno doliny z wyraźną strefą krawędziową o deniwelacji średniej rzędu 20 m stwarza sprzyjające warunki ekofizjograficzne dla osadniczego zagospodarowania doliny.

Współczesne stosunki wodne również wpływają na możliwość osadniczego zagospodarowania doliny Samicy. Obecne parametry rzeki powodują, że jej rola jest w dużym stopniu ograniczona jest do funkcji retencyjnej. Pozostała sieć rzeczna jest dość gęsta. Składają się na nią liczne rowy melioracyjne znajdujące się na terenach najniżej położonych oraz kompleksy antropogenicznych stawów wodnych, hodowlanych powstałych w wyniku eksploatacji torfu. Natomiast wysoki poziom wód podziemnych w dolinie na poziomie 1 m ppt powoduje obecność obszarów zabagnionych. Zatem ta cecha uniemożliwia (poważnie utrudnia) osadnicze zagospodarowanie dna doliny.

Trzecia grupa cech należy do geokomponentu określonego jako litologia utworów powierzchniowych. W badanym fragmencie doliny dominuje podłoże gliniaste, na którym występują płatami piaski wodnolodowcowe, głównie w obrębie zboczy doliny Samicy, której szerokość dochodzi maksymalnie do 1 kilometra. Pomiędzy wyspami mineralnymi piasków, licznie występują osady torfowe, przez co dno doliny na charakter zabagniony. Ze względu na warunki geologiczne współcześnie teren doliny predysponowany jest dla funkcji środowiskotwórczej o charakterze rolniczo-leśnym.

W sferze użytkowania terenu wykształcone są zwarte kompleksy leśne i dominują użytki zielone, a jedynie wyżej położone tereny w dnie doliny użytkowane są jako grunty orne (ryc. 1, cz. C). Grunty orne w strefach krawędziowych występują na glebach brunatnoziemnych, natomiast w dnie doliny płatami obecne są gleby czarne i bagienne.

Kontekst kulturowy procesów osadniczych w dolinie Samicy

Archeologiczne badania powierzchniowe (AZP) pozwalają na określenie chorologicznej i chronologicznej zmienności osadnictwa w pradziejach. Najstarsze ślady pobytu człowieka w dolinie wiążą się z obecnością grup łowców i zbieraczy z późnego plejstocenu i wczesnego holocenu. Ich obecność wynikająca z eksploatacji istniejących zasobów przyrodniczych nie miała większego wpływu na przekształcenia w obrębie doliny. Jeżeli zachodziły jakieś istotne zmiany w morfologii doliny to wynikały raczej z procesów naturalnych niż aktywnej roli człowieka.

Obecność człowieka mogła zacząć odgrywać istotną rolę w przekształcaniu doliny od okresu neolitu (V–II tysiąclecie p.n.e.), czyli od pojawienia się grup wczesnych rolników. Często wybierali oni pod osadnictwo i gospodarkę rolną doliny niewielkich rzek. W konsekwencji ich działalności następowało stopniowe odlesianie zarówno dna doliny, jak też jej stoków. Wiązało się to z jednej strony z pojawieniem się budownictwa, a z drugiej strony przygotowywania poletek uprawnych (początkowo w wilgotnych strefach doliny, a później na glebach piaszczystych). Na częściową deforestację wpływ miał również wypas zwierząt (np. Tabaczyński, 1970).

Kolejne epoki (epoka brązu i epoka żelaza) przynosiły pogłębianie tych procesów. Co prawda nie można mówić o kontynuacji procesów osadniczych w rozumieniu stabilności jednej osady, lecz niewątpliwie w większym lub mniejszym stopniu dolina była eksploatowana rolniczo przez kolejne generacje (ryc. 2, cz. A), a zmianom ulegała lokalizacja osad i związana z tym lokalizacja pól uprawnych, a także miejsca eksploatacji surowców (np. gliny lub rudy darniowej). Odesione i porzucone polacie doliny z pewnością zachęcały kolejnych osadników. Zatem można się liczyć z taką sytuacją, że działania jednej grupy rolników w obrębie doliny wpływały na decyzje podejmowane przez inne grupy. Pamiętać jednak należy, że przez cały ten okres pola uprawne mogły znajdować się tylko na płatach gleb lekkich, gdyż ówczesna technologia nie pozwalała na uprawę gleb ciężkich.

Sporadycznie w dolinach rzek na przełomie epoki brązu i epoki żelaza mogły być budowane osiedla obronne (np. Tamowa w dolinie Warty czy Jurkowo w dolinie Obry – ryc. 2, cz. B). Takie przedsięwzięcia musiały mieć dramatyczny wpływ na lokalne warunki przyrodnicze w dolinie. W szczególności następowało szybkie odlesianie i wiążące się z tym konsekwencje dotyczące procesów erozji, zmiany poziomu wód podziemnych itp. (por. Kuratowski, 1963). Obecność takich obiektów w krajobrazie (np. wyraźnie rysujących się wałów na dnie doliny) miało niewątpliwie wpływ na ich postrzeganie i interpretowanie przez kolejne generacje rolników.

Wczesne średniowiecze (IV/VI – połowa XIII wieku) nie wprowadziło wiele zmian w sposobach zasiedlania i eksploataowania dolin rzek. Jediną poważniejszą zmianą w tym zakresie może być znaczne zwiększenie liczby budowanych grodów (np. w Pawłowicach w dolinie Samicy) i w większości były one sytuowane w obrębie dolin (na dnie doliny lub na jej krawędzi) (ryc. 2, cz. C). Pełniły one istotne funkcje społeczne, polityczne, administracyjne zarówno w okresie przedpaństwowym, jak i państwowym. Zmieniająca się sytuacja polityczna i społeczno-ekonomiczna w okresie formowania państwa doprowadziła do opuszczenia części z nich, rozbudowania innych oraz budowy nowych. Stopniowo w coraz większym stopniu

decyzje polityczne i ekonomiczne zaczynały decydować o kierunkach i sposobach zasiedlania dolin oraz sposobach ich eksploatacji (por. Kurnatowski 1975).

Po raz pierwszy wyraźnie jest to widoczne w średniowieczu, gdy zapoczątkowany został proces kolonizacji i lokowania wsi na prawie niemieckim. Wsie uzyskiwały wówczas precyzyjnie zaplanowany układ przestrzenny (najczęściej owalnicowy lub okolnicowy) oraz podział pól otaczających wsie. Większość z tych wsi sytuowana była na krawędzi doliny lub nawet w pewnym oddaleniu, ponieważ technologia pozwalała już na objęcie względnie intensywną uprawą również pól gleb ciężkich. Rozwijający się proces kolonizacyjny prowadził do poszerzania obszarów odlesionych. Można przyjąć, że w Wielkopolsce większość dolin została poważnie odlesiona właśnie w okresie średniowiecza. Wynikało to z faktu, że w ówczesnym sposobie myślenia walory krajobrazowe nie miały istotnego znaczenia, a decydującą rolę odgrywały aspekty ekonomiczne, w szczególności potrzeba zwiększania zysków.

Ta sama tendencja, związana z potrzebą uzyskiwania znaczącego zysku w połączeniu ze wzrostem i utrwalaniem prestiżu, legła u podstaw innego średniowiecznego procesu kolonizacyjnego, jakim były lokacje miast. Potrzeby ekonomiczne, zwłaszcza związane z produkcją rzemieślniczą, ale też i z handlem, powodowały, że miasta lokowane były na szlakach komunikacyjnych. Nic więc dziwnego, że wiele z nich znajduje się w dolinach rzek (por. Szamotuly – ryc. 2, cz. D), jako że to rzeki były w przeszłości bardzo ważnymi szlakami komunikacyjnymi.

Średniowiecze ukształtowało zasadniczy obraz osadnictwa w Wielkopolsce. Kolejne zmiany dotyczyły reorganizacji własności i czasami kształtów wsi oraz układów pól w związku z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Zakożenia dworsko-parkowe, a później dworsko-parkowo-folwarczne powstawały w pewnym oddaleniu od wsi, ale zdarzało się, że bezpośrednio z nią sąsiadowały. To właśnie w takich sytuacjach dochodziło do najważniejszych zmian w układach przestrzennych wsi.

W czasach nowożytnych potrzeba zwiększania zysków czy ożywiania gospodarki prowadziła do pojawiania się kolejnych inicjatyw kolonizacyjnych. Szczególnie dobrze znana jest kolonizacja ołęderska, której jednym z celów było zagospodarowanie dotychczas nieużytkowanych terenów podmokłych. Powstały wówczas nowe wsie (ulicówki, rzędówki, wsie rozproszone – ryc. 2, cz. E), a wiele dolin rzecznych i terenów podmokłych zostało zmeliorowanych, odwodnionych i w konsekwencji rolniczo zagospodarowanych.

Wiek XIX przyniósł kolejne zmiany. Z jednej strony nastąpiło uwłaszczenie chłopów i w konsekwencji szybkie przekształcenia w układach pól oraz stopniowy rozwój mechanizacji rolnictwa owocujący m.in. pogłębianiem orki. W szczególności właśnie nowe sposoby uprawy ziemi (oraz nowe gatunki uprawianych roślin) doprowadziły do uruchomienia wielu procesów naturalnych (np. erozji), ale też i przyspieszonej destrukcji śladów wcześniejszego osadnictwa. Negatywny wpływ erozji, a także gwałtowne zmniejszanie bioróżnorodności także zostało dostrzeżone i pojawiły się inicjatywy mające na celu ograniczenie tych procesów (np. koncepcje wprowadzania zadrzewień śródpolnych Chłapowskiego). Potrzeba wzrostu produkcji rolnej skierowała ponownie zainteresowanie w stronę wilgotnych łąk zajmujących dna doliny. Jak podaje A. Kaniecki (1995) antropopresja w zakresie stosunków wodnych w badanej zlewni Samicy była znacząca. W latach 1855–1864 zmeliorowano doliny drobniejszych cieków i oczyszczono koryta rzek, m.in. rzeki Samicy, co jest dobrze widoczne na mapach pruskich. Melioracje i regulacja cieków spowodowały głównie: wzrost spadku podłużnego rzeki, przyspieszenie odpływu, nasilenie erozji wgłębnej, i w konsekwencji prowadziło to do obniżenia I poziomu wód podziemnych na obszarach przyległych. Pogłębiły się stany niżówkowe

i wydłużył się czas ich trwania. Intensywne odwodnienie obszarów dolinnych, jak i wysoczyznowych wyraźnie objawiło się w obniżeniu poziomu wody w jeziorach, a często nawet ich zaniku (widoczne na mapach). Lata 90. XIX wieku to okres końcowy wielkich prac odwodnieniowych na obszarze Niziny Wielkopolskiej. Zlikwidowanie rezerwuarów wodnych, jakimi były bagna, szybko doprowadziły do degradacji gleb hydrogenicznych. Dziś te obszary stanowią często trwale nieużytki, a niektóre ich partie nawet nie nadają się pod zalesienie. „Ofiarą” takich działań padło również wiele śladów wcześniejszej działalności człowieka, w tym widocznych jeszcze w krajobrazie grodzisk z przelomu epoki brązu i epoki żelaza oraz z wczesnego średniowiecza (np. Nielegowo w dolinie Obry – ryc. 2, cz. F).

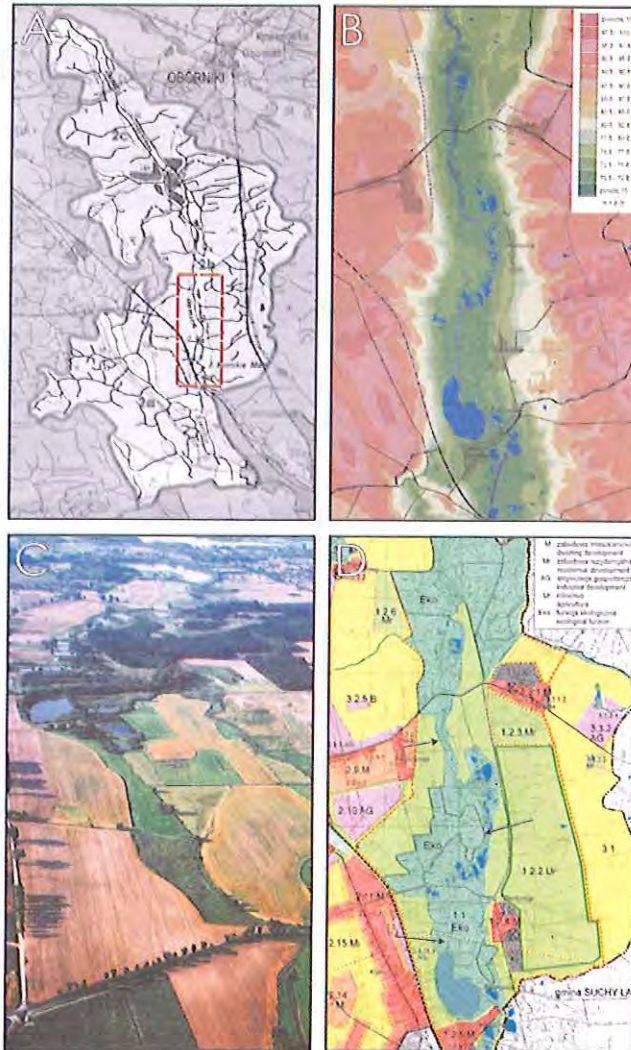
Natomiast w XX wieku zarysowały się dwa przeciwstawne zjawiska. Z jednej strony były to parcelacje majątków, a z drugiej komasacje gruntów w związku z tworzeniem spółdzielni produkcyjnych i państwowych gospodarstw rolnych.

Współczesny obraz dolin rzecznych jest konsekwencją sumy procesów przyrodniczych i kulturowych zachodzących w ciągu kilku ostatnich tysięcy lat. Człowiek aktywnie działający w obrębie dolin przekształcał je i zostawiał po sobie bardziej lub mniej widoczne w krajobrazie ślady. W selektywny sposób traktował komponenty środowiska przyrodniczego. Decyzje podjęte w odległej przeszłości mają wpływ na nasze postrzeganie walorów doliny oraz współczesne decyzje i sposoby planowania przyszłego zagospodarowania.

ZAGOSPODAROWANIE WSPÓŁCZESNE

Syntetycznie przeanalizowane kluczowe parametry przyrodnicze doliny Samicy mogą posłużyć jako modelowe wskaźniki ekofizjograficzne predestynujące optymalną funkcję – formę zagospodarowania przestrzennego. Procedura tworzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oparta jest o zasady zrównoważonego rozwoju, gdzie zamierzenie inwestorskie funkcji zagospodarowania ważone jest możliwościami uwarunkowań przyrodniczych i kulturowych. Topografia, stosunki wodne, litologia oraz użytkowanie terenu przedstawione w poprzednim rozdziale wskazują na współczesne zagospodarowanie omawianej doliny Samicy, jako efektu wielowiekowego procesu. A zatem, obecne ukształtowanie wybranego do analizy fragmentu doliny prezentuje mapa hipsometryczna (ryc. 1, cz. B), która ilustruje współczesne parametry morfologiczne doliny. Wynika z nich, że pod funkcje osadniczą może zostać przeznaczona wyłącznie strefa ponad krawędziowa. Natomiast teren doliny predysponowany jest dla funkcji środowiskotwórczej o charakterze rolniczo-leśnym.

Należy stwierdzić, że zasobność doliny w walory morfologiczne w postaci wyraźnych zboczy, przemierność wysp leśnych z dominującymi użytkami zielonymi oraz obecność zbiorników wodnych naturalnych i sztucznych, uatrakcyjniają a nie chronią dolinę przed funkcją osadniczą. W obowiązujących dokumentach planistycznych takich, jak studium zagospodarowania przestrzennego (ryc. 1, cz. D), współczesna filozofia planistyczna dla prezentowanego terenu dopuszcza funkcję mieszkaniową w bezpośrednim sąsiedztwie dolin rzecznych łącznie ze strefą krawędziową. Ilustracją tendencji osadniczego zagospodarowania doliny jest ekspansja przestrzenna wsi Kiekrz. Obecnie wieś przecina dolinę zwartą zabudową wiejską (zagrodową). Druga jednostka osadnicza (Pawłowice) to silnie zmodyfikowana wieś folwarczna. W wyniku funkcjonowania w niej przez długie lata państwowego gospodarstwa rolnego w jej krajobrazie pojawiło się budownictwo blokowe w strefie krawędziowej doliny (ryc. 1, cz. C, D). Szczegółowa analiza koncentracji zabudowy w okresie ostatniego wieku wykazuje tendencję wzrostu liczby nowych nieruchomości i ich nową lokalizację najczęściej w postaci osiedli mieszkaniowych.

Ryc. 1. Interdyscyplinarne badania w dolinie Samicy.

A – zlewnia Samicy wraz z podziałem na części (2a, 2b, 2c) oraz obszar badań (za: Atlas Hydrograficzny Polski, IMGW Warszawa, 1980), B – hipsometria doliny Samicy pomiędzy Kiekrzem a Sobotą (na podstawie opracowania Marcin Kaczmarek), C – zdjęcie lotnicze doliny Samicy (wykonane 8.08.2003 przez A. Kijowskiego), D – fragment Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica dotyczący doliny Samicy (M – zabudowa mieszkaniowa, Mr – zabudowa rezydencjalna, AG – aktywizacja gospodarcza, Ur – rolnictwo, Eko – funkcja ekologiczna; na podstawie opracowania Marcin Kaczmarek).

Fig. 1. Interdisciplinary research in Samica valley.

A – Samica catchment divided into three parts (2a, 2b, 2c) with research area (based on: Atlas Hydrograficzny Polski, IMGW Warszawa, 1980), B – elevation of Samica valley between Kiekrz and Sobota (based on: Marcin Kaczmarek's work-out), C – aerial photograph of Samica valley (taken: 8.08.2003 by A. Kijowski), D – fragment of Study of the conditions and directions of spatial development of Rokietnica commune concerning Samica valley (M – dwelling development, Mr – residential development, AG – industrial development, Ur – agriculture, Eko – ecological function; based on: Marcin Kaczmarek's work-out).

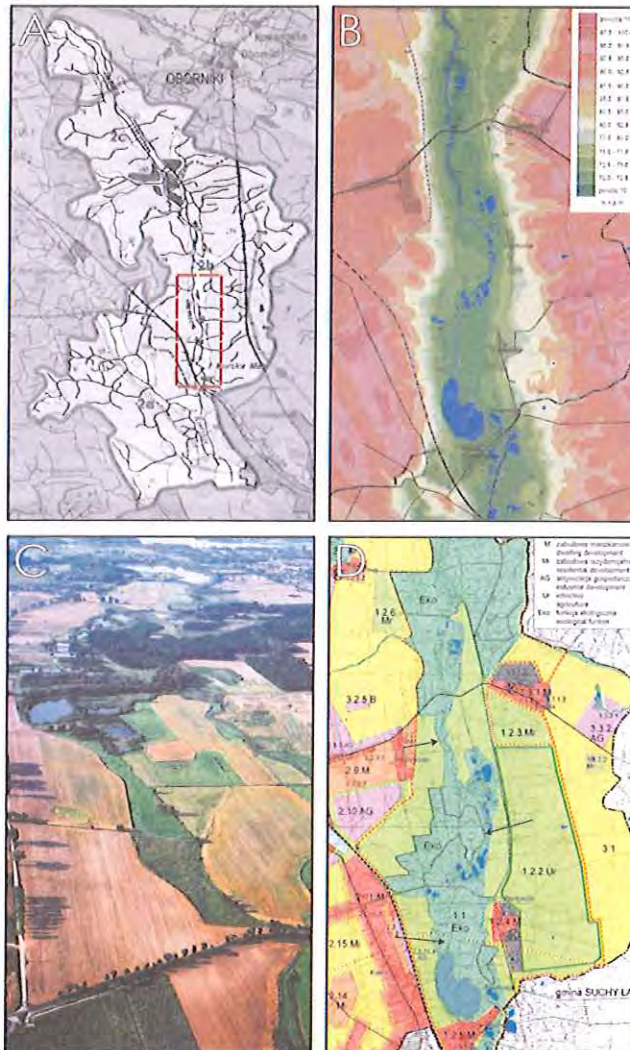

Ryc. 2. Stanowiska archeologiczne w dolinach rzek w Wielkopolsce.

A – rozmieszczenie stanowisk archeologicznych wzdłuż doliny Samicy Kierskiej, B – osiedle obronne z przełomu epoki brązu i epoki żelaza w Jurkowie (dolina Obry), C – wczesnośredniowieczny gródek stożkowaty na dnie doliny Kania, D – średniowieczne miasto w dolinie Samy koło Szamotuł, E – nowożytny osadnictwo w dolinie Noteci, F – zniszczone grodzisko wczesnośredniowieczne w dolinie Kanalu Woneskiego.

Fig. 2. Archaeological sites in river valleys in Wielkopolska region.

A – distribution of archaeological sites within Samica Kierska river valley, B – fortified settlement from Late Bronze Age / Early Iron Age in Jurkowo (Obra river valley), C – early medieval stronghold at the bottom of Kania river valley, D – medieval town at the Sama river valley, E – modern village in Noteć valley, F – damaged early medieval stronghold at the bottom of Kanale Woneskiego valley.

Ryc. 1. Interdyscyplinarne badania w dolinie Samicy.

A – zlewnia Samicy wraz z podziałem na części (2a, 2b, 2c) oraz obszar badań (za: Atlas Hydrograficzny Polski, IMGW Warszawa, 1980), B – hipsometria doliny Samicy pomiędzy Kiekrzem a Sobotą (na podstawie opracowania Marcin Kaczmarek), C – zdjęcie lotnicze doliny Samicy (wykonane 8.08.2003 przez A. Kijowskiego), D – fragment Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica dotyczący doliny Samicy (M – zabudowa mieszkaniowa, Mr – zabudowa rezydencjalna, AG – aktywizacja gospodarcza, Ur – rolnictwo, Eko – funkcja ekologiczna; na podstawie opracowania Marcin Kaczmarek).

Fig. 1. Interdisciplinary research in Samica valley.

A – Samica catchment divided into three parts (2a, 2b, 2c) with research area (based on: Atlas Hydrograficzny Polski, IMGW Warszawa, 1980), B – elevation of Samica valley between Kiekrz and Sobota (based on: Marcin Kaczmarek's work-out), C – aerial photograph of Samica valley (taken: 8.08.2003 by A. Kijowski), D – fragment of Study of the conditions and directions of spatial development of Rokietnica commune concerning Samica valley (M – dwelling development, Mr – residential development, AG – industrial development, Ur – agriculture, Eko – ecological function; based on: Marcin Kaczmarek's work-out).

Ryc. 2. Stanowiska archeologiczne w dolinach rzek w Wielkopolsce.

A – rozmieszczenie stanowisk archeologicznych wzdłuż doliny Samicy Kierskiej, B – osiedle obronne z przełomu epoki brązu i epoki żelaza w Jurkowie (dolina Obry), C – wczesnośredniowieczny gródek stożkowy na dnie doliny Kania, D – średniowieczne miasto w dolinie Samy koło Szamotuł, E – nowożytne osadnictwo w dolinie Noteci, F – zniszczone grodzisko wczesnośredniowieczne w dolinie Kanalu Wonieckiego.

Fig. 2. Archaeological sites in river valleys in Wielkopolska region.

A – distribution of archaeological sites within Samica Kierska river valley, B – fortified settlement from Late Bronze Age / Early Iron Age in Jurkovo (Obra river valley), C – early medieval stronghold at the bottom of Kania river valley, D – medieval town at the Sama river valley, E – modern village in Noteć valley, F – damaged early medieval stronghold at the bottom of Kanál Wonieśó valley.

Istotnym czynnikiem dla rozwoju funkcji osadniczej jest obecny system dróg. Z jednej strony powstające nowe strefy osadnicze wymuszają rozbudowę tego systemu dróg na zasadzie sąsiedztwa, a one z kolei stwarzają warunki dla powiększania powierzchni objętych funkcją osadniczą.

Zmienia się też stopniowo społeczne waloryzowanie poszczególnych krajobrazów oraz geokomponentów. Obserwować możemy rozmaite, często sprzeczne, tendencje dotyczące kierunków osadnictwa. Z jednej strony jest to odpływ ludności z obszarów wiejskich do obszarów silnie zurbanizowanych (czynniki ekonomiczne, edukacja, walory kulturowe itp.). Z drugiej strony coraz wyraźniej zaznacza się potrzeba ucieczki od tłoku, hałasu, zgiełku miasta. Szczególnie wysoko cenione są więc naturalne walory środowiska przyrodniczego, czyli urozmaicona rzeźba terenu, lasy, rzeki i jeziora. Zatem wiele dotychczas słabo zurbanizowanych dolin rzecznych staje się obszarem silnej antropopresji. Liczba dolin spełniających takie oczekiwania jest już ograniczona ze względu na procesy zachodzące w przeszłości (dolina Samicy w niewielkim stopniu spełnia już takie kryteria). Zatem pojawiają się koncepcje dotyczące „renaturalizacji” dolin. Zasadniczym celem takiej „renaturalizacji” ma być przywrócenie dawnej równowagi ekologicznej. Paradoksalnie prowadzi do poważnej kolizji z istniejącymi zasobami „niewidzialnymi” w krajobrazie, czyli zasobami dziedzictwa archeologicznego. Z drugiej strony będzie również tworzyć warunki pod nowe osadnictwo. Za każdym jednak razem pojawiać się będzie konflikt pomiędzy planowanymi kierunkami zagospodarowania a istniejącymi już zasobami przyrodniczymi i kulturowymi.

WNIOSKI

Krajobrazy dolin rzek to bardzo delikatna struktura, która łatwo podlega nieodwracalnym zmianom. Pamiętać zatem należy, że raz podjęte decyzje mogą doprowadzić do takich przekształceń, które w sposób istotny zagrożą istniejącym zasobom przyrodniczym i kulturowym. W procesach planowania przestrzennego powinniśmy brać pod uwagę wiedzę o stanie krajobrazu dolin rzecznych, procesów kulturowych i przyrodniczych w nich zachodzących w przeszłości i współcześnie. Tylko uwzględniając wszystkie zwaloryzowane komponenty jesteśmy w stanie wypełnić kryteria definiujące warunki zrównoważonego rozwoju. Wymaga to integracji wielu metod badawczych, w tym metod z nauk humanistycznych.

Dodatkowym aspektem na jaki chcielibyśmy zwrócić uwagę jest przydatność zdjęć lotniczych w proponowanym podejściu. O ile są one często wykorzystywane w studiach nad procesami przyrodniczymi, to w dalszym ciągu sporadycznie pojawiają się w praktyce badań krajobrazu kulturowego. Nieliczne dotychczasowe przykłady wskazują na przydatność zdjęć lotniczych dla obserwacji i analizy zjawisk zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i czasowym (por. np. Stolpiak, Rączkowski, 2005; Rączkowski, 2001a).

LITERATURA:

- Bartkowski T., 1983: O rozwoju i istocie pojęcia ekologii krajobrazu [w:] Dyskusja nad pojęciem ekologii krajobrazu. Materiały do dyskusji na konferencji naukowej (red.): T. Bartkowski Część II, s. 46–78, PTPNoZ, Poznań.
- Bogdanowski J., 1998: Ochrona krajobrazu kulturowego w ujęciu wewnątrz architektonicznych krajobrazowych (WAK) [w:] Przegląd Regionalny (red.): Z. Jabłoński, W. Tomaszewski nr 1, rok III, s. 17–31. ROSiOŚK, Toruń.
- Chmielewski T. J., 1986: Analiza stosunków ekologicznych jako wstępny etap planowania zagospodarowania przestrzennego parków krajobrazowych (na przykładzie Zespołu Parków Krajobrazowych Poniądzia) [w:] Człowiek i Środowisko, 10(3): 25–47.
- Górski J., 1999: Zagadnienia kartograficzne w systemach informacji przestrzennej [w:] Kartografia w polskim systemie edukacyjnym. XXVI Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna Słupsk, 1999, (red.): R. Klimko, Wydawnictwo Bogucki, Słupsk, s. 153–162.
- Jałowiecki B., 1988: Społeczne wytwarzanie przestrzeni, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kaniecki A., 1995: Wpływ antropopresji na stosunki wodne Niziny Wielkopolskiej [w:] Człowiek a środowisko, 44 Zjazd PTG 24-27.08.1995, Toruń.
- Kobyliński Z. (red.), 1999: Krajobraz archeologiczny: ochrona zabytków archeologicznych jako form krajobrazu kulturalnego, Res Publica Multiethnica, Warszawa.
- Kobyliński Z., 2001: Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego, IAIi PAN, Warszawa.
- Kondracki J., 2000: Geografia Polski. Mezoregiony fizycznogeograficzne, PWN, Warszawa.
- Kozłowski S., 1994: Droga do ekorozwoju, PWN, Warszawa.
- Kurnatowski S., 1963: Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie ośrodkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza, Archeologia Polski, 8 (1) 181–221.
- Kurnatowski S., 1975: Wczesnośredniowieczny przełom gospodarczy w Wielkopolsce oraz jego konsekwencje krajobrazowe i demograficzne, Archeologia Polski, 20(1): 145–160.
- Fotomapa gminy Rokietnica 1:10 000 w układzie 1965: fot. A. Kijowski, opr. komputerowe S. Królewicz. Dedal Foto, Poznań 1998.
- Stolpiak B., Rączkowski W.; 2005: Opactwo pocysterskie w Bierzwniku, woj. zachodniopomorskie a zdjęcia lotnicze – oczekiwania i możliwości [w:] Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii (red.): J. Nowakowski, A. Prinke W. Rączkowski, IP UAM, OODA, MAB, PTP Poznań, s. 297–309.
- Tabaczyński S., 1970: Neolit środkowoeuropejski. Podstawy gospodarcze, Ossolineum Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Tilley C., 1994: A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments, Berg, Oxford
- Topolski J., 1990: Wolność i przymus w tworzeniu historii, PWN, Warszawa.
- Rączkowski W., 2001a: Post-processual landscape: the lost world of aerial archaeology; [w:] One Land, Many Landscapes (red.): T. Darvill, M. Gojda, BAR International Series 987. Archeopress, Oxford, s. 3–7.
- Rączkowski W., 2001b: Między Jankuhnem a Łowmiańskim: w poszukiwaniu koncepcji studiów osadniczych [w:] Archeologia. Paradygmat. Pamięć (red.): D. Minta Tworzowska, W. Rączkowski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 163–175.

SUMMARY

TRANSFORMATIONS OF SETTLEMENT PATTERN IN THE RIVER VALLEYS IN WIELKOPOLSKA AND THEIR ROLE IN SPATIAL PLANNING

Human activity in the past was connected with fulfilling his various socio-cultural-economic needs, causing vast changes in natural environment. These changes were and still are diversified according to their range, time and space scale and they are also characterized by different intensity in the terms of particular features and geocomponents of the environment. Directly we can observe transformations of settlement pattern and land use changes connected with this process.

On the example of the chosen river valleys in Wielkopolska (mainly Samica valley) we are going to present how relationship between human and the environment, established during the ages, is affecting contemporary decisions concerning spatial development. Because we must remember, that historic landscape (cultural and natural) has very important features – it is unique and non-renewable. Proposed procedure requires a link between methods used by natural science and the humanities.

Geosystem-catchment method, spatial analysis of ecological relationships and ecological potential method are allowing a forecasting of environmental changes. This feature has vital meaning for development of functional land use system.

However, cultural landscape analysis has to consider its historical character. Therefore it has to be conducted in time and space dimensions both. Such approach allows to include in settlement pattern analysis the decisions (social and economical) made by preceding generations, which are affecting the environment.

dr Andrzej Kijowski

Uniwersytet im. A. Mickiewicza

Instytut Geografii Fizycznej i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego

ul. Dziegiełowa 27, 61-680 Poznań

e-mail: kij@amu.edu.pl

Prof. dr hab. Włodzimierz Rączkowski

Uniwersytet im. A. Mickiewicza

Instytut Prahistorii

ul. św. Marcin 78, 61-809 Poznań

e-mail: wlodekra@amu.edu.pl